

KUML
2015

KUML 2015

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Fortidsmindernes forfald

Af LONE ANDERSEN

En novemberdag i 1949 satte en indigneret museumsmand Peter Christensen, Try, sig til skrivebordet og fattede sin pen. Han bestred hvervet som bestyrer af et lille lokalmuseum i Østvendssyssel, var autodidakt, men havde en omfattende arkæologisk erfaring fra udgravninger i lokalområdet. Hans forbitrelse skyldtes i dette tilfælde bortgravningen af en høj lidt vest for Dronninglund. Det var ikke hvilken som helst høj. Dels var den forsynet med fredningssten, og dels var den ejet af Dronninglund Kommune, hvis arbejdsleder i grusgraven var ansvarlig for miseren. Det lokale sogneråd beklagede forseelsen, om end man da ønskede de resterende dele af den næsten fjernede høj udgravet. Eftersom ulykken var sket, og højen ikke stod til at redde, traf Nationalmuseet beslutning om at undlade politianmeldelse, men blev enige med sognerådet om at udgrave højen på rådets regning. Udgravningen foregik i maj året efter.¹

I 1949 kunne man se tilbage på 12 år med Naturfredningsloven, der med et slag gjorde alle synlige, jordfaste fortidsminder fredede. Alligevel havde man siden lovens vedtagelse kunnet iagttage, som ved eksemplet fra Dronninglund, at ikke blot befolkningen, men også offentlige myndigheder udviste en sørgelig mangel på forståelse for fortidsminderne. Langt op i 50'erne herskede der stadig lovløse tilstande. Indberetninger om bortgravede eller molesterede fortidsminder indløb med jævne mellemrum til Nationalmuseet, der fra fredningslovens ikrafttræden og indtil udgangen af 1956 havde arbejdet med at berejse landets mere end 2.000 sogne, registrere og ikke mindst tinglyse de nu fredede fortidsminder. Alt dette kan blandt andet dokumenteres i Nationalmuseets righoldige arkiv med avisartikler, hvori rådvilde berejsere landet over klager deres nød til offentligheden.

Fredningsberejsningen i Aalborg amt var lagt i hænderne på flere personer, herunder Aalborg Historiske Museums direktør, arkæolog Anders Peter Riismøller. Han var i sommeren 1936 blevet ansat i en nyoprettet, honorarlønnet stilling og blev i øvrigt den første fagligt uddannede ved et lokalmuseum. Riismøller var født i Skørping i Himmerland og fik således sin hjemegn som arbejdsområde. I perioden 1939 til 1954 berejste han i alt 65 sogne fordelt på 6 herreder, herunder 12 sogne i Vester Han herred. I Aalborg Historiske

Fig. 1. Set fra et biologisk synspunkt er dette scenarie ikke at beklage. Dyr og planter har ideelle opholdssteder, når gravhøje helt overvokses og ender som camouflerede agerholme på markerne. Flere og fredede fortidsminder er i fuld hast ved at omdannes fra kulturhistoriske landskabs-elementer til solitære småbiotoper. – Foto: Lone Andersen.

Museums arkiver findes en righoldig korrespondance mellem Nationalmuseet og Riismøller foranlediget af arbejdet med fredningsberedningen. Denne suppleret med en mængde skrivelser fra sogneråd, lodsejere, ordensmagtens håndhævere og lokale oldtidsinteresserede afspejler på tydelig vis problemerne med implementeringen af den kontroversielle fredningslov. Kontroversiel fordi man fra Nationalmuseets side var bekymret for, hvad tvangsfredningen af gravhøje, dysser og jættestuer ville betyde for det gode forhold, der møjsommeligt var blevet opbygget mellem museerne og landboerne gennem tiden. Risikoen for at blive nægtet mulighed for at foretage udgravninger og derved indsamle viden og oldsager ville blive stor, hvis man eksproprierede og inddrog folks ejendom, frygtedes det. Det var derfor nødvendigt at lægge en linje, der ikke ødelagde relationerne til lodsejerne. Frivillighedsprincippet og en tro på den folkelige opbakning havde hidtil været fremgangsmåden.

Som den dedikerede museumsmand, Riismøller var, blev han adskillig gange harm over lokale overgreb på fortidsminder og den tilsyneladende laden stå til i form af åbenlys mangel på efterspil fra Nationalmuseets side. Ikke mindst i

en sag ved Vebbestrup nord for Hobro, hvor igen det lokale sogneråd i 1939 lod en stor og velbevaret høj nedbryde for at gøre plads til skolens idrætsplads. Desværre fik sagen ingen konsekvenser for sognerådet i Vebbestrup. Nationalmuseet valgte ikke at forfølge sagen og lod højen udgrave. Begrundelsen var, at der jo var noget odiøst i, at en offentlig myndighed rejser sag mod en anden offentlig myndighed. Så sent som i 1954, tre år før fredningsberejningerne var tilendebragt, synes retningslinjerne stadig ikke at være på plads. Riismøller blev af arkæologen Georg Kunwald gjort opmærksom på, at en høj i Veggerby var ødelagt. Riismøller havde to år forinden beset stedet og talt med ejeren. Højen var allerede dengang gennemgravet og ribbet for sten. Det var foregået igennem tre ejeres tid, og Riismøller fandt, at den daværende ejer var i god tro og undlod anmeldelse. I erkendelse af måske at have begået embedsforsømmelse forsvarede Riismøller sig med, at behandlingen af tidligere rejste sager snarere havde været at betragte som en næse til anmelderen frem for en advarsel til synderen. Riismøller indberettede ca. 25 grove brud på fredningsloven i de tyve år, han deltog. Brevmaterialet giver indtrykket af en dedikeret museumsmand, der med lige dele omhu og affektion bestred berejseropgaven til trods for Nationalmuseets inkonsekvente strategi. Det er svært helt at parallelisere det manglende gehør parterne imellem, som ovenfor beskrevet, med nutidens forvaltning af fredede fortidsminder. Alligevel anes også i dag konturerne af en vis uoverensstemmelse mellem øverste myndighed og den moderne berejser i synet på, hvad der tjener fortidsminder bedst og samtidig støder befolkningen mindst.

Tilsynet med de fredede fortidsminder

Siden Naturfredningslovens vedtagelse i 1937 har forvaltningen af de fredede fortidsminder i Danmark været underkastet en del forandringer. Senest i forbindelse med kommunalreformen i 2007, der medførte, at den daværende Kulturarvsstyrelse overtog det overordnede nationale ansvar for landets fredede fortidsminder. Fortidsmindeplejen, som i mange år havde hørt under amterne, blev samtidigt placeret hos kommunerne, der ligeledes overtog administrationen af beskyttelseszonen omkring fortidsminderne. Varetagelsen af opgaven i amternes tid var meget forskellig både med hensyn til hyppigheden af tilsyn og indsats i form af pleje og formidling. Kulturarvsstyrelsen fandt det derfor vigtigt at få skabt et nationalt overblik over landets fredede fortidsminder, og at der samtidig blev sørget for en ensartet, effektiv og konsekvent tilsynsmodel, hvor samtlige fortidsminder blev tilset mindst én gang hvert femte år. Med bemyndigelsen til at påse overholdelsen af Museumslovens § 8a blev det tillige

muligt for Kulturarvsstyrelsen at indgå aftaler med statsanerkendte museer om at forestå det praktiske tilsyn i marken på vegne af styrelsen. Så i 2007 indgik Kulturarvsstyrelsen et samarbejde med ti større museer landet over med henblik på udførelsen af de fysiske besigtigelser i feltet.² Samarbejdet blev udformet som en kontraktlig aftale mod vederlag, og museerne forpligtede sig til at føre tilsyn med de registrerede, fredede fortidsminder i de kommuner, der fandtes i de respektive tilsynsmuseers områder. Endvidere blev det museernes opgave efter en konkret anmodning fra Kulturarvsstyrelsen at udføre *ad hoc* tilsyn, såsom genbesigtigelser samt *ad hoc* tilsyn med sten- og jorddiger. Arbejdet igangsattes i januar 2008, og da den første tilsynsperiode endte med udgangen af 2012, var samtlige landets hen ved 33.000 fredede anlæg tilset, opmålt digitalt, fotograferet og kommenteret i den nationale fortidsmindedatabase "Fund og Fortidsminder". Eventuelle overtrædelser i forhold til museumsloven, dvs. §29e, tilstandsændringer, eller §29f, jordarbejde inden for den dyrkningsfrie 2-meter zone, blev samtidigt rapporteret til Kulturstyrelsen, der varetog den videre sagsbehandling. For første gang i landets fredningshistorie er der blevet genereret et overvældende datamateriale, indsamlet over en meget kort årrække. Indberetninger af overtrædelser har imidlertid været massiv, og ressourcerne i forhold til sagsbehandling har vist sig helt utilstrækkelige. Derfor har man senest besluttet at foretage en ændring af procedurerne, således at tilsynet nu ikke længere foregår som et regelmæssigt, periodisk tilsyn, men som et differentieret tilsyn, hvor indsatsen begrænses til de fortidsminder, der er mest udsatte for skader eller overtrædelser. Det har medført en betydelig reduktion af individuelle tilsyn.

Tilsynsarbejdet har siden 2008 været udført og udføres stort set af samme kompagni af dedikerede tilsynsførere, vor tids berejsere, omkring 15 personer. Hvad kun få tilsyneladende er helt orienteret om i den danske museumsverden, er *tilsynet* som begreb blevet en institution i forvaltningen af kulturarven. Tilsynet fungerer som en slags selvstændig underafdeling af Kulturstyrelsen, der ret ubemærket praktiserer et ganske betydeligt arbejde som ambassadører for den del af landets kulturarv, der udgøres af de hen ved 33.000 fredede fortidsminder. Som tilsynsfører tilknyttet et af de 10 tilsynsmuseer har man via særlige kurser erhvervet sig kompetencer, der ikke uden videre kan overgives til en anden medarbejder. Som sådan står artiklens forfatter og dennes tilsynskolleger på skuldrene af tidligere tiders berejsere og viderefører stolte traditioner, men også med deres udfordringer og frustrationer.

Tilsynsføreren udfører et stykke arbejde på vegne af landets øverste fortidsmindeansvarlige, men er uden myndighed. Han eller hun kan således ikke påbyde en lodsejer at rette op på en overtrædelse af museumsloven. I princippet

heller ikke en banal forseelse. Hvor Riismøller manglede gehør for sine anmeldelser, savnes der imidlertid ikke i dag reaktioner på tilsynets indberetninger om overtrædelser. De er blot af en fundamentalt anden karakter. Således er der indberettet mange bagateller de forløbne år med efterfølgende runde i et omfattende sagsbehandlingsapparat. Bagateller som sporadisk henkastede marksten, nedbankede orienteringsløberpæle eller plasticstole på gravhøje. Derfor kan man påstå, at overdreven formalisme har medført tilsidesættelse af de virkelige trusler for vore fortidsminder.

Realiteterne er imidlertid, at de helt håndgribelige problemer for vores kulturarv er forårsaget af omstændigheder, der er svært kontrollerbare, eller som lodsejer ifølge lovgivningen ikke kan gøres ansvarlig for. I første omgang drejer det sig om naturskabte skader og – ikke mindst tilgroning. Men også manglende tinglysning og bevågenhed på mindre iøjnefaldende eller let forgængelige anlæg er en realitet. Med indretningen af fortidsmindetilsynet, som det er i dag, synes det imidlertid som om, fortidsminderne er ved at blive forsømt i en grad, der, hvis ikke man fra Kulturstyrelsens og de lovgivende myndigheders side omprioriterer, ender med at miskreditere selve fortidsmindebegrebet og dermed underminere befolkningens forståelse for fortidsminderne. Efter næsten 80 år med fredningsloven som vilkår er det virkelig beklageligt, at det kan komme dertil. Der er al mulig grund til at diskutere hvorfor.

Strukturreformens konsekvens

Da man under kommunalreformen ved fordelingen af de administrative opgaver i relation til de fredede fortidsminder udlagde plejeopgaven til kommunerne, var det velvidende, at det hverv af ressourcemæssige årsager nok ikke ville kunne løftes til fulde. Plejeopgaven blev af den årsag beskrevet som noget, kommunerne *kan* og ikke *skal* udføre, når det drejer sig om privatejede fortidsminder. Kommunalt ejede fortidsminder skal kommunerne imidlertid soignere, mens staten plejer anlæg på statsejede arealer. Alt efter kommunernes prioritering foretages der pleje af private fortidsminder rundt omkring i landet. Visse kommuner laver punktvis nedslag, andre mere systematiske plejekampanjer, mens atter andre håber på, at private lodsejere finder sammen og tager plejemæssigt ejerskab af denne eller hin gravhøj. En tankegang Kulturstyrelsen bakker op omkring, fordi borgeres frivillige plejetiltag lidt patetisk sagt er et udtryk for medejerskab af kulturarven.³ Man skal dog være mere end almindeligt optimistisk anlagt, hvis man forventer omfattende pleje af høje og dysser i vang og vænge på privat initiativ.

Som artiklens forfatter, der er tilsynsfører i landets største tilsynsområde målt på antal fredede fortidsminder – nemlig Nordjyllands Historiske Museums – med hen ved 6.000 fredede registreringer og med omkring 7.000 besigtigelser på samvittigheden de forløbne syv år – kan et vilkårligt nedslag i resultaterne fra et tilsynsår til fulde illustrere problemstillingen. I 2011 blev der besigtiget godt 1.300 fortidsminder spredt over ni nordjyske kommuner. Heraf var de 450 så tilgroede af buske, krat og træer, at det ikke var muligt at få overblik over det enkelte fortidsminde, og i flere tilfælde kunne en høj eller en dysse endog slet ikke entres. Samtidig kunne 42 fortidsminder dokumenteres at være i så elendig en forfatning på grund af naturlig erosion, at de ville kunne beskrives som være begyndende irreparable. Kreaturskader og lignende §29e-sager dokumenteredes “blot” i 74 tilfælde. Sådanne tilstande er dominerende stort set overalt i landet med tilnærmelsesvis samme forholdsvis fordeling. Blandt de respektive tilsynsførere mærkes i forbindelse med erfaringsudvekslinger irritation og harme over at forlade det ene fortidsminde efter det andet med følelsen af uforrettet sag, fordi det, der har ændret fortidsmindets tilstand og gjort skade på dets autenticitet og landskabelige værdi, ikke er en overtrædelse af paragraffer i lovens forstand. Men som der samtidig desværre ikke reageres på fra de ansvarlige instanser. Det er på høje tid, der tages stilling til, hvorledes tilsynsopgaven prioriteres, om indsatsen er god nok, og hvad der kan gøres bedre.

Med udgangspunkt i de fredede fortidsminder i Nordjyllands Historiske Museums tilsynsområde har de groveste overtrædelser af museumsloven siden 2008 været bortgravning af to gravhøje. I begge tilfælde var der tale om høje, der ikke var tinglyste på ejendommen. Den ene figurerede endog ikke med fredningsnummer. Der var tale om høje, som endvidere var i en tilstand, der gjorde, at man med en vis ret ikke kunne mistænke lodsejer for at have fjernet i ond tro. Dertil kommer flere tilfælde af mere omfattende slitageskader fra græssende husdyr, ligesom der enkelte gange er blevet påtruffet fortidsminder med ganske betydelige mængder henkastede marksten eller deponeret udtjent landbrugsmaskinel. Overtrædelser af denne slags er som regel sket som følge af ligegyldighed eller som resultat af let irritation over fortidsmindet. Så alvorlige tilfælde hører imidlertid ikke til en normal tilsynsdag i det nordjyske. Overtrædelse af §29f er heller ikke længere hyppigt forekommende. Med implementeringen af den dyrkningsfrie 2-meter zone i EU’ s krydsoverensstemmelsekontrol i 2009, hvor det blev muligt at trække landmænd i hektarstøtte, hvis der pløjedes for tæt på gravhøjene, er der nemlig kommet mange nye og distinkt afsatte zoner til ude omkring på markerne. Fortidsmindernes tilstand i det nordjyske tilsynsområde trues så afgjort ikke af overgreb fra private lodsejere, men af abstraheringen fra de naturbestemte faktorer.

Det kan derfor undre, at de ansvarlige myndigheder ikke har imødekommet denne kendsgerning og justeret strategierne i forhold til håndteringen af de fredede fortidsminder allerede efter første tilsynsrundes 5 år. Ikke mindst af hensyn til at bevare fortidsminderne ubeskadigede, men i lige så høj grad for at legitimere fredningsloven over for borgerne. Det er notorisk vanskeligt at skulle forklare en lodsejer, at det er en overtrædelse af museumslovens §29e at placere en havebænk på en udsigtsmæssigt velbeliggende høj og samtidig forsvare, at ingen kan gøres ansvarlig, når en høj gennemhulles som en schweizerost af ræve. At de realiteter ikke er blevet taget *ad notam* efter resultaterne af de første års tilsyn og afstedkommet en kursændring, kan lettest beskrives som behændig ansvarsfraskrivelse. Samtidig kan sagsbehandling af bagatel-sager uvilkårligt opfattes som overspringshandling eller brandslukning i småtingsafdelingen. Som tilsynsførende med fredede fortidsminder føler man sig i stadig højere grad ude af trit med den ansvarlige myndighed i erkendelsen af, hvordan landet i virkeligheden ligger.

Tilgroning og naturlige erosionskader har været faktorer, der altid har eksisteret, men det burde have været forudset, at disse udfordringer næppe ville mindskes i betydning, sådan som forvaltningen af de fredede fortidsminder er udformet i dag. Ihukommende at det kun er sjældent, der noteres virkelig grove tilsidesættelser af loven, kan man påstå, at det er på høje tid, at man justerer indsatsen på området på et helt overordnet, nationalt plan, før man helt fortaber sig i småtterier. Man kan med god ret stille spørgsmålstegn ved det formålstjenlige i at være paragrafrytter, mens man fuldstændigt tilsidesætter den langt vigtigere plejedel. Det er både relevant og nødvendigt at foretage en omfordeling af opgaver og ansvar, hvis den folkelige forståelse for fredningsloven skal have et fundament at stå på. Som udviklingen er nu, bliver det næppe muligt at opretholde denne bevågenhed, når signalerne, der sendes fra stat og kommune, må opfattes som en udpræget mangel på ønske om at hindre tilgroning og forfald, forhold som den almindelige borger kan forholde sig til og græmmes over. Omvendt er mange uforstående overfor, at der generelt fares ganske skarpt ud fra Kulturstyrelsens side med breve til lodsejer, formuleret i et temmelig ildevarslenende sprogbrug, omkring påbud og partshøringer.

Fredningslovens fallit?

I en artikel i Socialdemokraten i 1948 spurgte museumsinspektør Hans Norling-Christensen i en gennemgang af de vanskeligheder, gennemførelsen af fredningsloven mødte, om loven i virkeligheden havde spillet fallit, og han

Fig. 2. Denne stenbyggede romertidsgrav fra Vendsyssel blev udgravet i slutningen af 1800-tallet og fredet af frivillighedens vej i 1900. Det udløste diplom til ejeren, og findestedet blev afmærket med en fredningssten. I dag er anlægget sandet helt til og hensynger en æresløs tilværelse som fredet fortidsminde. – Foto: Lone Andersen.

vurderede, at årsagen var, at kun 5-10 pct. kendte lovens eksistens.⁴ Man kan passende forholde sig til, om loven faktisk en dag kommer til at spille fallit, såfremt der fra statens side ikke tages vare på den møjsommeligt opbyggede respekt for og kendskab til fredningsloven, der har været fremherskende i befolkningen.

Mængden af fredede fortidsminder vokser dag for dag i takt med, at der fredes nye kategorier af anlæg og ved, at der nyregistreres ikke tidligere erkendte gravhøje, så forvaltningsopgaven bliver i fremtiden stadig større. Alene ved tilsynskampagnen 2008-12 blev der erkendt flere hundreder nye fortidsminder. Derimod er decimeringen af anlæg til at overse. Udsigten til en stadig voksende mindepark af småbiotoper kan få én og anden til kættersk at foreslå en grundig revision af vore allerede registrerede anlæg og en vurdering af, om alle i realiteten er fredningsværdige, og om der er grundlag for, at de er omfattet af 2 eller 100 meters beskyttelseszoner. Der findes i Vendsyssel eksempelvis adskillige stengrave under terræn, vejklister og stenbyggede grave, hvis tilstand

Fig. 3. Knækket fredningssten. – Foto: Lone Andersen.

og udsagnsværdi er så ringe, at deres status som fredede fortidsminder kan forekomme uforståelig (fig 2).

Tilsynsarbejdet fortsætter efter planen de næste år i en slanket udgave. Hvor der i den første tilsynsperiode blev tilset 20 procent af de samlede fredede fortidsminder om året, bliver der disse år tilset omkring 8 procent. Som tilsynsfører bliver fornemmelsen af at begå embedsforsømmelser derude imidlertid mere og mere udtalt, som tilsynet udvikler sig, al den stund man reelt ingen steder har at sende de mest alvorlige og håndgribelige forseelser hen. Man kan håbe på, at der vil indfinde sig en mere helhedsorienteret forvaltning, hvor pleje og tilsyn atter smelter sammen, førend det ene spænder ben for det andet. Det er beklageligt, hvis alle de gode intentioner, som Naturfredningsloven af 1937 præsenterede, og al den ildhu, tidligere tiders bærjere har lagt for dagen, ender i det rene kulturhistoriske omsorgssvigt.

NOTER

1. Nat.mus. j. sag nr. 733/49.
2. De 10 tilsynsmuseer er Nordjyllands Historiske Museum, Museet for Thy og Vester Han Herred, Holstebro Museum, Moesgaard Museum, Museum Sønderjylland, Sydvestjyske Museer, Odense Bys Museer, Roskilde Museum, Kroppedal Museum, Museum Sydøstdanmark.
3. Artikel i Politikken 9. maj 2012.
4. Norling-Christensen 1948. *Socialdemokraten*, 12. august 1948.

LITTERATUR

- Ebbesen, K. 1985: *Fortidsminderegistrering i Danmark*. København.
- Mathiassen, T. 1938: Den Nye Fredningslov og de første Forsøg på at praktisere den. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 16-21.
- Mathiassen, T. 1957: Oldtidsminderne og Fredningsloven. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 5-14.
- Nielsen, I. (red.) 1987: *Bevar din arv*. København.